

КОНСУЛЬТАЦІЯ

А. П. БІЛОШТАН
(Київ)

НАГОЛОС СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Поширення терміну **наголос** в українській граматичній термінології починається приблизно з другої половини XIX ст.¹ У загальному мовознавстві йому відповідає термін **а к ц е н т**, що походить з латинської мови (*accentus* < *ad* + *cantus*, що означає приспів). Звідси походить і назва науки про наголос у різних мовах — **а к ц е н т о л о г і я** (під «акцентом» розуміють також загальний характер вимови звуків будь-якої мови).

Наголос східнослов'янських мов у початковий період розвитку шкільної освіти на Україні, в Росії і Білорусії (кінець XVI ст.), за свідченням відомого російського ученого Я. К. Грота («Филологические разыскания», 1873), називався також **силоу**. Це була назва тієї постійної ознаки слів звучущої мови, яка виявлялась посиленням голосу на одному з їх складів під час вимовляння (окремо чи у реченні). З цим терміном пов'язана запроваджена вітчизняними мовознавцями назва **си л о в и й** (або динамічний, видихальний) наголос (у російській мові — **си л о в о е, динамическое, экспираторное ударение**)².

Вчення про наголос в українській мові можна вважати окремою мовознавчою дисципліною, що починає свою наукову історію у другій чверті XX ст. Це питання дістає серйозне висвітлення в працях видатного радянського вченого — акад. Л. А. Булаховського, який плідно працює в галузі слов'янської акцентології в порівняльно-історичному плані³.

Проблема наголосу в українській мові досить широка. Вона охоплює питання історії і закономірностей його розвитку, системи локалізації і літературної норми, визначення його природи, лексико-граматичних функцій і ролі в мові в цілому та в окремих частинах мови; питання взаємозв'язку і співвідношення між даними системи; норми наголосу в літературній мові і наголосу в діалектах.

У зв'язку з тим, що наголос у східнослов'янських мовах різномісний, а при відмінюванні деяких частин мови (іменників, дієслів та ін.) виявляється нерідко рухомим, дуже важливим питанням в українському (як і в російському та білоруському) мовознавстві треба вважати підготовку спеціальних акцентологічних словників і окремих монографій про наголос у мові поетичних творів, де він служить основою силабо-тонічного віршування.

Наше завдання обмежується спробою з'ясувати лише окремі загальні питання характеристики наголосу в українській мові, з якими зустрічаються в практичній роботі вчителів-мовників.

¹ У «Граматиці руського языка» (1849) Я. Головацького цьому терміну відповідає **у д а р е н ь е** (оударенье голоса, або слогаударенье) — як і в «Граматиці» М. Смотрицького; в іншому джерелі («Исторический очерк основания галицко-русской Матцы», 1850) — **г о л о с о в д а р і г л а с о в д а р**; у різних пізніших посібниках з мови і літератури та словників — **на г о л о с**. У граматичних працях Є. Тимченка зустрічаються ще й такі назви, як **н а т и с к** та **п р и т и с к**, що їм відповідають у білоруській мові **н а ц і с к**, а в польській **п ш и ц і с к** (*przycisk*), **у д а р е н и е** — в болгарській і **п р ш і з в у к** (*prizvuk*) — у чеській.

² Р. І. Аванесов у праці «Ударение в современном русском литературном языке» (М., 1955, стор. 11) не безпідставно заперечує доцільність вживання терміну **е к с п і р а т о р н и й** (видихальний) наголос. Визначенню фонетичної природи наголосу російської мови присвячено кілька змістовних праць (див., наприклад: Н. И. Жинкин, «Восприятие ударения в словах русского языка», Изв. Акад. пед. наук РСФСР, вып. 54, 1954).

³ Див. окремі відбитки лекцій Л. А. Булаховського (1928—1930 рр.) для студентів заочного навчання у ВЗІНО, працю «Український літературний наголос» (1947 р.), що в 1951 р., майже без змін, під назвою «Наголос» була надрукована в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, а також рецензію на цю працю Б. В. Кобилянського («Українська мова в школі», 1952, № 4, стор. 75).

У кн. XIII—XIV Записок историко-філол. відділу Укр. Акад. наук (1927 р.), а пізніше в Наукових записках Ін-ту мовознавства АН УРСР та інших виданнях Л. А. Булаховський опублікував ряд праць, присвячених порівняльно-історичним розвідкам про наголос в українській мові.

Наголосу належить дуже важлива роль в остаточному визначенні звукової матеріальної оболонки слів української мови. Отже, для ґрунтовного вивчення української мови, її орфопедії треба знати систему наголосу, бо на її основі встановлюється і його літературна норма. Остання є необхідною умовою для уніфікації акцентних форм загальнонаціональної української літературної мови, що в цілому склалась на основі середньонаддніпрянських говорів.

Збереження єдності в остаточному визначенні звукової оболонки слів усної мови зумовлює й безперешкодне сприймання, вірне розуміння й запам'ятовування думок, висловлених співбесідником, лектором, доповідачем та ін.

Єдністю в акцентуванні й вимові слів, як і єдністю в граматичних та правописних формах, забезпечуються кращі умови для розвитку й удосконалення звукової мови і використання її як найважливішого засобу спілкування.

Роль і значення наголосу в мові повніше з'ясовується при вивченні його конкретних лексико-граматичних функцій. До таких функцій належить, наприклад, диференціація значень слів: пор. *Максiмoвич* (назва по батькові) і *Максiмoвич* (прізвище), *Прoкoпoвич*, *Трoхiмoвич* і з іншим значенням (як і в першому прикладі): *Прoкoпoвич*, *Трoхiмoвич*; *зiмoк* (назва фортеці, помістя) і *зiмoк* (назва предмета побутового вжитку). Так само це стосується і всієї парадигми цих і, звичайно, багатьох інших слів: *зiмкa*, *зiмкy*, *зiмкoм* і т. д. та *зiмкi*, *зiмкy* і т. д.; або *зiмкoвий*, *зiмкoвoгo*, *зiмкoвoмy* і т. д. і *зiмкoвий*, *зiмкoвoгo* і т. д. та *зiмкoвa*, *зiмкoвi* і *зiмкoвa*, *зiмкoвi* і т. д.; *вoдiяний* (насичений водою) і *вoдяний* (млин і под.), *пocильний* (пор. під силу, по силі) і *пocильний* (субстантивна форма прикметника, утвореного від дієслова *пocилати*), *cтiрший* (другий ступінь якісного прикметника) і *cтiрший* (субстантивна форма даного прикметника); *вiрeний*, *пiчeний* (дієприкметники) і *вiрeний*, *пiчeний* (прикметники).

У дієсловах за допомогою наголосу розрізняємо їх видові ознаки: *вiзнae* — *визнae*, *вiгpae* — *вигpae*, *пiзнae* — *пiзнae* і *вiнocить* — *винocить*, *вiнocити* — *винocити*, *вixoдить* — *вихoдить*; *вiкликae* — *вiкликiв*¹ та ін.

Зміна лексичних і граматичних значень слів часто залежить від наголосу: *гiрка* (ім. жін. р. у наз. відм. одн.) і *гiркi* (прикм. у тих же граматичних формах); те саме бачимо у словах: *лiпка* — *лiпкi*, *рiзкa* — *рiзкi*, *cтpюнкa* — *cтpюнкi*, *в'язкa* — *в'язкi*, *пiлкa* — *пiлкi* та ін.; *гoлyбa* (ім. чол. р. род. відм. одн.) і *гoлyбi* (прикметник з іншим граматичним значенням, в інших граматичних формах); *бpiтiв* (присвійн. прикм. чол. р. род. відм. одн.) і *бpати* (ім. у род. відм. мн.) та в безлічі інших слів.

Диференціація граматичних форм слів виявляється, наприклад, при зміні наголосу в іменниках *бopодi*, *гoлoвi* (ім. жін. р. род. відм. одн.) і *бopоди*, *гoлови* (ті ж ім. у наз. відм. мн.). Так само в іменниках: *гopи* — *гopи*, *кoci* — *кocи*, *pyкi* — *pyки*, *xати* — *xати*, *xуcткi* — *xуcткi*. Диференціація акцентних форм колишньої двоїни і множини відбувається у словах: (два) *зайцi*, (за двома) *зайцями* і (усі) *зайцi*, (з усіма) *зайцями*; (два) *товiришi*, (двох) *товiришiв*, (двома) *товiришами* і т. д. і (усі) *товiришi*, (усіх) *товiришiв* і т. д.

Іменники *гaй*, *бiк*, *piг*, *ciк* та ін., залежно від місця наголосу, міняють свої закінчення у місцевому відмінку однини, наприклад: в *гaї*, але в *гaю*; на *рiзi*, але на *рoзy* і т. д.

З цих небагатьох прикладів видно, що зміна місця наголосу в слові може викликати зміну лексичного значення, граматичної форми або окремих фонем слова.

Загальновідома характеристика наголосу української мови потребує деяких уточнень. Нерідко його називають різномісним рухомим, несталим. Коли ж розглянути його систему в кожній окремій частині мови, то неважко буде переконатися, що тільки перший елемент загальної характеристики послідовно виявляється у всіх частинах мови — різномісність.

Якщо різномісність наголосу характерна для словникового складу мови в цілому (пор., наприклад, наголос слів: *xoдити*, *вiхiд*, *пiдхiд*, *пoxiдний*, *гopi*, *нiвa*), де він може бути на афіксах, корені або флексії, то рухомість наголосу має місце лише у відмінюванні певних слів (розрядів слів) у деяких частинах мови (в іменниках: *вoдi* — *вoди* — *вoдy* — *вoдoю* — у *вoдi*, *вoди* — *вoд* і т. д.; у числівниках: *п'ять* — *п'яти* і т. д.; у займенниках *менi* — *дo мeнe*, *тeбi* — *дo тeбe* і т. д.). У членних прикметниках, порядкових числівниках, багатьох займенниках і дієслівних формах наголос нерухомий (пор. *вильний* — *вильного* і т. д., *пiрший* — *пiршого* і т. д.; *який* — *якoгo* і т. д.; *бpати* — *вiдбipаючи*).

Рух наголосу в значній кількості слів зв'язаний лише із зміною їх граматичних форм. Але він не означає несталості в акцентуванні. У словниковому складі мови є близько третини слів із сталим рухомим наголосом. Більшість слів в українській мові характеризується нерухомим різномісним наголосом.

Рухомий наголос, як і нерухомий, у всякій граматичній формі слова завжди має своє постійне місце, отже, рухомість наголосу в мові ще не означає несталості його.

Усі наведені приклади наочно ілюструють нерозривний зв'язок системи наголосу з словниковим складом і граматичною будовою української мови.

¹ Така функціональна роль наголосу в болгарській мові поширюється, наприклад, і на лексичні омоніми типу: *Софiя* (ім'я) і *Сoфiя* (місто), *гopi* і *Гopи* (власна назва), *пeшepa* і *Пeшepa* (власна назва) — див. працю: *Кeтти Ал. Ничева «Ударение като средство за диференциране значението на думите в български език»* (Известия на института за български език. Болг. Акад. на Науките, кн. 3., Софiя, 1954).

С т а л и м наголосом називають звичайно не рухомий, а той, що в кожній граматичній формі має тільки одне постійне місце (без будь-яких варіантів, вагань; пор. *шко́ла* — *шко́ли* — *шко́лу* і т. д. або *рука́* — *руки́* — *руці́* і *ру́ку* — у знахідному відмінку частини іменників І відміни наголос завжди на корені).

У словниковому складі мови є певна (відносно невелика) кількість слів, наголос яких не має постійного місця й, зрозуміло, виявляється в різних варіантах, несталим (тобто неусталеним, неунормованим). Це видно з таких прикладів: *ба́тьківщи́на*, *вiдти́нок*, *всз'я́д-нання*, *вiтчизня́ний*, *зага́дка*, *по́милка*, *нагляда́ч*, *ясни́й*, *прóстий*, *по́вiтряни́й*, *баво́вняни́й*, *зимови́й*, *ма́бу́ть*, *на́прóб*, *ко́ри́сно*, *вiдзна́чити*, *здiйснити*, *бо́вта́ти*, *ли́сти*, *заче́рствíлий*, *алфа́віт*, *дрóхва*, *ката́лог*, *це́мент* та ін.¹

У цілому несталий наголос, як і сталий, при відмінюванні слів виявляється рухомим (*ко́ри́сть* — *ко́ри́сті* і т. д.; *весня́ний* — *весня́ного* і т. д.). В окремих (небагатьох) випадках він буває і рухомим (*ма́ляр* — *ма́ляра*, мн. *ма́ляри* і т. д. і *маляра́*, мн. *маляри́* і т. д.; так само в словах *розповiда́ч*, *чайни́к*, *сестри́н* та ін.).

При визначенні системи локалізації наголосу в мові до деякої міри умовно вживають термін сталий наголос або несталий щодо цілих груп певних однотипних (переважно суфіксальних) утворень. Так, наприклад, суфіксальні утворення іменників жіночого і чоловічого родів на *-яг(а)* (*бродя́га*), *-юк(а)* (*гадю́ка*), *-ал(я)* (*тка́ля*), *-ус(я)* (*ма́туся*), *-(н)еч(а)* (*порож-не́ча*); середнього роду: на *-инн(я)* (*гарбузи́ння*), *-ил(о)* (*чорни́ло*) і прикметників на *-и(ї, і)чн(ий)* (*ліри́чний*, *хімі́чний*, *архаї́чний*), *-ийн(ий)* (*революці́йний*), *-анн(ий)* (*старáнний*), *-енн(ий)* (*непримирéнний*), *-ит(ий)*, *-овит(ий)* (*серди́тий*, *сокови́тий*) і багато інших завжди мають одномісний (однотипний) сталий наголос (на суфіксі).

В іменникових однотипних утвореннях на *-ин(а)* (*части́на*, *верши́на* і *глиби́на*, *рiди́на*), *ч(щ)ин(а)* (*Доне́чина*, *Кри́вчина*, *Уго́рщина* і *ба́тьківщи́на*), *-ець* (*краве́ць* — *крави́я*, *пе́рець* — *пе́рцю*), *-анин*, *-янин* (*болга́рин*, *громадя́нин* і *селя́нин*), *-ищ(е)* (*сiлище́* і *днiще́*, *дзю́бище́*) в прикметникових утвореннях на *-ин* (*ба́бин*, *вдови́н*), *-овий* (*апелеси́новий*, *паперови́й*, *бойови́й*) і в багатьох інших наголос в цілому сталий різномісний (неоднотипний). Хоч у більшості окремих слів він сталий, але щодо певної групи однотипних утворень, через різномісність наголосу в ній, говорять про його несталість. Місце наголосу (його локалізація) в словах мови завжди залежить від більш-менш виразних умов² (найчастіше — від наголосу непохідного слова).

Питання про побічний наголос у даному разі не має практичного значення і тому тут не розглядається³.

Підсумовуючи, можна відзначити, що різномісний наголос в українській літературній мові, як і в російській та білоруській, в цілому має сталу систему. В кожній окремій частині мови та в певних розрядах слів ця система має свої характерні особливості. В одних випадках наголос виявляється рухомим, причому рух його суворо регулюється певними правилами, що виводяться на підставі даних граматики. В інших випадках наголос виявляється несталим, незалежно від того, рухомий він чи ні.

Про наголос у слові *шкода*

Питання правильного наголошення слів має важливе значення для розуміння тексту і додержання літературних норм. Неправильний наголос ріже вухо так само, як і невживане або перекручене слово.

Неправильне наголошування здавна привертало до себе увагу мовознавців. Російські мовознавці, наприклад, видавали навіть спеціальні словники неправильних наголосів.

Мета цієї коротенької замітки — звернути увагу нашої громадськості на один з фактів неправильного наголошування слів.

Коли ви слухатимете яку-небудь п'єсу у виконанні акторів столичних українських театрів або якусь радіопостановку, неодмінно почуєте часто вживане слово *шкода́* з наголосом тільки на останньому складі. Наприклад, у постанові Державним академічним театром ім. І. Франка п'єси В. Собка «Золоте листя» вжите автором слово *шкода* передане акторами скрізь тільки з наголосом на останньому складі: *Шкода́, що тебе не було на аеродро́мі. Та мені й самий її шкода́!* *Шкода́, що сьогодні я повинен йти. Дуже шкода́* і т. д., тимчасом в усіх цих випадках треба робити наголос на першому складі.

¹ Несталий, або варіантний неунормований, наголос, як тут показано, має певне поширення у літературній мові (менше — в сценічній, науковій і більше — в мові фольклорних і поетичних творів). Коли ж поряд з літературним наголосом вживається не поширений в літературній мові інший наголос, то нема підстав вважати його варіантним. Такий наголос є тільки порушенням норми літературного акцентування (*бібліоте́ка*, *білетень*, *доку́мент*, *медика́мент*, *де́фіс*, *диспа́нсер*, *па́ртер*, *кіло́метр*, *Фло́бер*, *Гю́го*, *Го́мер*, *чоти́рнадцять*, *но́вий*, *трудо́ний*, *сла́бий*, *п'яни́ця* та ін., у деяких діалектах — *апте́ка*, *о́цинка* і т. д.). Вплив інших мов і діалектів та аналогічні впливи теж викликають порушення норм літературного наголосу, а в окремих випадках дають початок існуванню варіантного наголосу (*шо́фер*, *ката́лог*, *апо́строф*, *вiсти́ти*, *шляхо́м*, *часу́* і т. ін.).

² Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I за ред. Л. А. Булаховського, К., 1951, стор. 481—511.

³ Відповідний матеріал з цього спеціального питання можна знайти у «Курсі сучасної української літературної мови», т. I за ред. Л. А. Булаховського, стор. 150—154 та в інших джерелах.

Так само з порушенням літературної норми ставиться наголос у цьому слові в деяких виданнях, наприклад у перекладі п'єси О. С. Грибодова «Лихо з розуму» (Держлітвидав України, 1951 р., стор. 107).

Ох, батечку! Сказ нападе — байдуже,
Чи від питва, чи від книжок біда.
А Чапського шкода!

Або в українському перекладі твору М. О. Некрасова «Кому на Русі жити добре» (Держлітвидав України, К., 1955, стор. 52):

О земле рідна! Матінко!
Про себе не печалуем,
Лише тебе шкода.

У цих прикладах наголос поставлено проти літературної норми. Тимчасом слово *шкода*, яке має різноманітний вжиток, прибирає наголос, залежно від значення, то на першому, то на останньому складі.

Слово *шкода* насамперед вживається як іменник, і, оскільки воно в такій формі не викликає сумніву щодо свого наголосу (*шко́да*), ми не будемо на ньому спинятися.

Воно вживається також як безособово-предикативне і як вигукове слово, прибираючи в різних відтинках різний наголос.

Слово *шко́да* (з наголосом на першому складі) часто виконує в реченні роль присудка і вживається з дієслівною зв'язкою або без неї. Наприклад:

Галі шко́да було Мотрі (П. Мирний, Твори, т. I, Держлітвидав України, 1949, стор. 396).

Сайдові робилося й шко́да їй, й шко́да на неї (І. Ле, Роман Міжгір'я, ДВУ, 1930, стор. 77).

Чого ж я плачу? Мабуть шко́да, що без пригоди, мов негода, минула молодість моя (Т. Шевченко, Твори, т. 2, 1939, стор. 130).

Шко́да дівчини, я все ж таки думав, що з неї щось буде (Там же, стор. 209).

Шко́да того барвіночка (Т. Шевченко, Твори, т. 2, Держлітвидав України, 1939, стор. 342).

У ролі присудка слово *шкода* з наголосом на першому складі вживається з прислівниками і сполучником *що*.

Чого ж я плачу? Мабуть шко́да, що без пригоди, мов негода, минула молодість моя (Т. Шевченко, Твори, т. 2, 1939, стор. 242).

Мені вас так шко́да, так жалі! (Л. Українка, Твори, т. 2, Держлітвидав України, 1951, стор. 43).

Зваж, кого більше шко́да, чи Харитона, чи... То-то бо ж і є! (М. Кропивницький, «Доки сонце зійде — роса очі виїсть», «Українська класична п'єса», т. I, «Мистецтво», 1952, стор. 265).

Шко́да, що ще так рано і ніхто не побачить, як Доря їде (М. Коцюбинський, Вибрані твори, Держлітвидав України, 1943, стор. 356).

З наголосом на останньому складі слово *шкода* вживається часто в сполученні з інфінітивом і в таких випадках, коли виступає як вигукове слово.

Шко́да і оливо тупить (Т. Шевченко, Твори, т. 2, 1939, стор. 77).

Шко́да журитись, молодичко! Журбою поля не перейдеш! (М. Вовчок, Вибрані твори, 1949, стор. 8).

Він хоче силоміць

Себе переламать, не бачити, не знати,

Любити, як любив... Але шко́да й казати! (А. Міцкевич, «Пан Тадеуш», переклад М. Рильського, Держлітвидав України, 1949, стор. 168).

Шко́да! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло,

Що люди й «там» не можуть рівні бути (Л. Українка, Твори, т. I, 1951, стор. 120).

Шко́да! Я рідну Україну

Не проміню на чужину (Л. Глібов, Твори, «Молодь», 1955, стор. 35).

З наведених прикладів видно, що слово *шкода* має різноманітні відтинки і вживається з різними наголосами: як безособово-предикативне слово — з наголосом на першому складі, а в сполученні з інфінітивом і як вигукове слово — з наголосом на останньому складі.

Аналогічне явище ми спостерігаємо щодо вимови слова *прошу*, яке також має два наголоси — *про́шу* і *прошу́*, з різним значенням. Але в практиці останнього часу наголос на першому складі і в цьому слові зникає. У наших українських театрах наголос на першому складі (у формі звертання) всупереч літературній нормі здебільшого не вживається.

Таке порушення наголосів столичними українськими театрами, а також Головним управлінням радіоінформації Міністерства культури УРСР і Київською студією телебачення, які щодня мають перед собою величезну і різноманітну аудиторію, не тільки справляє негативний вплив на мову слухачів, а й приводить іноді до неправильного розуміння тексту.

А. М. Іванченко.